

EMLÉKBESZÉD,

BOLYAI FARKAS FELETT.

(Készült a M. T. Akadémia rendeletére).

Tudva van — és ha ki megfeledkezett volna róla, egy tudós tagtársam barátságos intése a Természettud. Közlönyben eszébe juttathatta — hogy én ebben az órában 30 évi kötelezettséget teljesítek. De lám, a feladat bizony nem kicsiny. Legelsőben is alkalmat adok a „Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus“ idézetére, mi ellen nem is tiltakozhatom igen erősen. Mert egyfelől az érintett 30 év nem csak halogatással, hanem vajudással is telt el felé. Oka nem a Horatiusi második locus: a nonum prematur in annum, hanem egyéb valami, melynek előadhatása végett kitérésre kérek engedelmet. Úgy vélem, minden szerénykedést félretéve felvehetem, hogy az emlékbeszéd írója éppen annyi tartamra számít, mint előadása tárgya. De erre a kedvezményre csak úgy érezheti magát jogosultnak, ha rajza nem marad erősen sokkal hátrább, mint a tárgy teljes képe. No már, a kik velem egy hajóban eveztek, a kik valaha észlángokat — a mathesis és mathematica physica terén — tettek közszemlére, nevezetes előnyben részesülnek felettem. Horgonyukat biztos talajra ereszthették, delejtűjöknek fényes éjszakacsillag volt irányadója. Keplernél legott mutatkozik a Mars bolygó s a keringését s többi társaiét Merkurtól—Neptunig szabályzó három törvény. Euclidest ama logikai remek: az „Elemek“ tüntetik legott szembe. Leibnitzot a differentialis calculus és Newton a vonzalom kifogástalan törvénye állítja ragyogtató világba. Monge nevét a descriptiva geometria teszi nem csak a tudomány, hanem az ipar világában is halhatatlanná; Young a fényhullámzást, Gauss a számok elméletét és a föld delej irányzó ereje kiszámítását juttatja eszünkbe; Bolyai F. nekem, legmélyebb tisztelőjének, semmi olyat

nem, a mit én a nagy közönségnek felmutatni bírnék. Egy színvonalban álló észláng lehetett és meggyőződéselem és egy Gauss tanuskodása szerint, *volt* a nevezettekkel, de sugarai nem középfültek egy gyúpontra s oly festményt alkotni, melyet a szétszortak kellőleg világitanak meg, mint előre is mondtam, oly feladat volt, melyre készülni a 30 év sem ígérkezett elegendő időnek. Nem csoda hát, midőn Darwinként az állati és növényi világban egy új szerv elállására avagy egy létezőnek csak gyökeres átváltozására egy geologiai időszak kívántatik, hogy most is jörendén csak ott vagyok, a hol megbízásom pillanatában voltam. Hanem a mi sok, csak sok és a halogatás már becsületben járó ügygyé kezd válni és így másfelől a nétalán egérkének születendő kép gyarlóságáért előlegesen is bocsánatot kérve hozzáfogok a rajzolásához, melynek kiegészítésére nem csak a tudományból, hanem az életből is kell vonásokat kölcsönöznöm. És oly szerencsés vagyok, hogy adataimat B. F. autobiographiai vázlatából meríthettem, melyet 65 éves korában küldött meg — felszólítására — gróf Teleky Józsefnek, a m. t. társaság akkori elnökének.

Célszerűnek látom az író saját előadását követni szórul-szóra, írásilag is híven:

„Nagy Méltóságú Gróf és Elnök ur! Kegyelmes Uram!

Miután a 'Társaság' többszöri rendeléseire is elhalogattam a Biographia felküldését, az Excellentiád személyes parancsára, ezenel megirom a mi eszembe jut; hiányát mentheti az idő rövidsége, midőn a tegnap vett levél előtt mára gr. Bethlen Ádám urhoz ígérkezvén, a lovak bójóttek, s ennek végzetével indulnom kell.

Születtem Bolyában 1775-ben február 9-dikén. Kedves emlékezetű nemes de csak közepes birtoku szüleim Bolyai Gáspár és Pávai Kristina heted fél éves koromban Enyedre vittek, azutáni hires Pap és Professor Herepei János keze alá: az hol is szinte rendkívüli emlékező, képzelő és figyelő tehetségeim a virág-bimbóban többre mutattak, mint a mit nyílása kifejtett; ugyanis játékon nem kapván, a classisoman mindenkor túl jártam.“

[Kiegészítem egy más kéztől közlött adattal: „a Praeceptor kezébe adta a 6¹/₂ éves, az atyai háznál már magyarul olvasni

megtanult gyermeknek a kis Cellariust, hogy néhány szót tanuljon meg belőle. Néhány percz mulva tanítójának kezébe adta a kis B. a könyvet és kérdezést nem várva elkezdette az első szón s 190-t jelentésével együtt egymás után hiba nélkül elmondott.“]

„Grammatista koromban, mikor praeceptorom poeta tanítványit tanította, egyéb dolgom mellett, figyelmem' részével annyit vettem fel, hogy a Molnár Grammaticáján magamra átmenve, a nélkül, hogy tudta volna valaki, papirosat kértem a praeceptoromtól —; mosolyogva adott, de csudálkozott verseimen.“ — [Itt ismét azt írja az előbbi kéz, hogy „syntaxista korában a praeceptorom logicus tanítványai stylusait vele corrigáltatta. — Jelesen feltűnt a latin versek rögtönzésével annyira, hogy az apparitor, mint csudatüneményt az ölébe véve a Collegiumban szobáról-szobára hordozta és feladott tárgyakra ex tempore latin verseket mondott a gyermek. Továbbá az Uj Testamentumot is egészen tudta B. gyermek korában görögre fordítani. Ezen tehetségeit és tulajdonait a néhainak többszöri saját nyilatkozatai után jegyeztem.“]

„azután tanítván, [a praeceptor], csak hamar annyira vitt, hogy Uraságokhoz vitetve akárhány ember előtt akármiről azonnal jó deák versét csináltam, mellyek közül néhány most is jut eszembe — radix' quadratát, cubicát húztam eszembe hiba nélkül, tizennégy számból is, a végén még több számot kérve --; szollottak hozzá, feleltem — elküldöttek, s helyemre menve vissza a táblán képzelt írást ott találtam, a hol félbeszakadt s mind a táblán képzelve folytattam — de az okát nem tudtam, még azt sem, hogy okát kell tudni. Néhai Professor Nemegeyi is a Görögben, 'Sidóban sokra vitt: úgy, hogy akkori Fő Curator B. Alvinczi kamaránként olvastatott fel az úgy nevezett Oeconomussal — csak az első szókra emlékezem Insignia Stamina virtutum . . . .; nem is ügyeltem reá, ment [levén] minden füsti hajlamtól. — Végre az első nagy Gr. Teleki József intette meg Professoromat az elejéni érlelésre nézve. Kevéssel azután Karácsonyi szünnapokban, mihelyt egyedül maradtam nappal is, láttam Achillest tisztán, úgy a mint Homerban olvastam volt s úgy a többit — a következő télen forró nyavalya jött reám, melly után addigi tehetségeim szállottak. —

Csakugyan ezen hirem következtül, mikor a Német Clasisból Rhetor lettem, N. ritka szép elméjü és lelkü (Atticus) s

Agricolai Biographiára méltó) B. Kemény Simon mellé vitettem tanuló társul, a Praeceptorom testvére azutáni Professor Herepei Ádám keze alá; az honnan deák, német és francia készséggeli beszéddel és írással, s historiai és kevés mathesisi tanulással, tanítónk professorra létével, Kolosvárra hires Theologiae Professor Szathmári Mihály házához mentünk lakni és ottan több professorkokat járván, végre négy napi censurát adtunk a nagy Auditoriumban. A Mathesist a mostani derék Professor Méhes Sámuel derék atyjától hallgattuk: de Prof. Szathmári a Theológiát oly tűzzel tanította, Mozesi sugárzó ábrázattal, hogy vigyázni intvén engem, ne hogy Mathesisbe merülve a hit dolgában is hasonlót kívánjak, annyira meghűltem a Mathesishez, hogy N. B. Radák Ádám ajánlván, hogy maga kölcségén az Ingenieur Academiába küld; azt feleltem, hogy ideigi fényért örök idvességemet fel nem áldozom; az évekig tartott theologiai tanok 2-harmada lévén még hátra.

A censura után hol egy hol más ellenvetés jövén eszembe, mindenkor megmondottam a nagy Gamalielnek, hogy a Sátán mivel kísért. — Végre mikor a kiürült feneket láttam, fanaticusból atheus lettem — iszonyu állapot; éjjel a temetőbe mentem — hittem, hogy az ördög kezében elkárhozott vagyok —; mig végre a jó lélek odahozott, a hol most vagyok — örökkévalóság utazója, már havazó estvélén egy bűbájokkal teljes napi útnak — vagy inkább egy zivataros s félelmes éjj reggelén, hol egy felsőbb nap érkező sugárai a véghetlen út folytatására mind inkább bátoritnak véghetetlenül; mert a megérkezés sirkő volna — egy élet csak egy kerék fordulat a mind elévivő véghetlen útan — véghetlen a világ könyve, s azon l is, soha el nem érhető, de mind inkább közelitendő határa a különök egybe olvadásának — minden testvéreknek a véghetlen atyai szívben.

Ezután kezdettem élet neméről gondolkodni: Kolosvárt sokáig járva a rajzoskolába. nagy kedvet kaptam különösen a historiai képiráshoz: a Professor sokszor mondván Verfluchte Keckheit im Planzeichnen arra unszolt, hogy képiró legyek: de a szemem lőpornak, melyet magam csináltam, véletlen fellobbanásával, annyira meggyengült, hogy az orvosok minden jó szemet kívánó életneméről lemondani tanácsolták. Ugyanazon idő-

ben állván fel az első magyar Játékszín, azon többször játszottam is; s az első magyar operát az Arany időt hallva, másnap hegedülni kezdtem tanulni — de késő lévén már, praxisom messzse maradt a theoriától.“ — [E helyt az idegen kéz hozzáadása: „Göttingában egy hegedüművésztől . . . órákat vett. . . A hegedüben magát nem tökéletesithetvén, a kevesebb sebességet kívánó Brácon gyakorlotta magát később, a melyen annyi készséget szerzett, hogy társas zenében a maga stímmjét pontosan lejátszhatta“]. — „Ugyan ekkor azon is járt az eszem, hogy színész legyek.

E tájban akartam bizonyos ifjuval is különös barátságot kötni: fekete hétnek neveztem, melynek napjain mind nehezebb próbákat állván ki, a végén abban egyeztünk meg, hogy éjfélkor a temetőben, mikor 12-öt üti, örökre kezet fogjunk: én mindent megtettem, a másik semmitse telyesen — s az örök egyesülésből, elválás lett.

Végtére egész veszedelemmel az Artilleriára szántam magamat: felmentem Bécsbe; s a mely nap felesküdtem volna, alább megirandó okból már Jénában volt B. Kemény Simon levelét vettem, melyben kért, hogy ha valaha ért a szava előttem valamit, menjek fel, hogy beszéljünk elébb együtt — felmentem, s ott maradtam a Báró köleségén. Az holott is csak hamar a Sále vize mellett sétálva, kezdettem kevés szétszort homályos mathesisi esmeretemből azt az útat, mellyen megvénülve is találom magamat: kettő vitt reá; edjik a szememre nézve adott orvosi tanács, mellyért nem mervén sokat olvasni, sok ideig mind csak gondolkodva tanultam; a másik pedig a tudatlanság, mely miatt a természet lett vezérem. Úgy is megszoktam volt ezen módot, hogy nehezen vettem magamat az olvasásra, az is hozzájárulván, hogy a könyvek különböző módjához szoknom kellett — belé jövőn nem kis kedvetlenséggel láttam, sok sajátomnak véltet meglenni.

Jénában akkor tanított Fichte, Schiller nem tanított, de szerencsénk volt személyesen tisztelni — Göttingába mentünk: az holott is Kästner, Lichtenberg szenvedhettek; s megismerkedtem az akkor ott tanuló Gaussal, kivel maig is barátságban vagyok — noha távol attól, hogy vele mérkezzem; a legszerényebb s legkevesebbet mutató; nem harmadnapig, mint Plátóval, évekig lehe-

tett vele valaki a nélkül, hogy megtudja nagyságát — kár hogy nem tudtam ezt a címetlen sarku hallgató könyvet felnyitni, s olvasni; én se tudtam, hogy ő milyen sokat tud, s ő is saját módomat látva, igen sokat hitt rollam, s nem tudta, mely kevés vagyok — az igazi (nem könnyűszerüleg szinen járó) mathesisi szenvedelem, s erkölcsi egyezés kötött egybe; úgy hogy többször gyalog utazva együtt, mindenik külön maga tárgyáról gondolkodva, órákig nem szollottunk.

Elment Gauss, s Kemény Simon is lejött; s én Kemény Simonért, vesztegetés nélkül a költség sokkal haladván fölül a küldött pénzt, kezes maradtam: Kemény Simontól az akkori körülmények közt egy évig nem kaphatván pénzt, sokat szenvedtem, de soha oly boldog nem voltam; az az idő, melyre mindég örömmel nézek vissza — barátsági önkéntes áldozattal az Igazság keresése tiszta éterében, a testi gyönyörök posványi felett magasan; nemesebb szenvedelem egész künn létemben (sok kísérletek közt) tiszta életem védangyala volt — az akkori magamat ma is tisztetem.

Feljött a pénz; s leindultam gyalog: az Astronomia Professor (a ki Napoleonnal volt Austerlitznél, s azután Ingenieur Oberstere lett), s mások a szomszéd faluig kísérték gyalog; az elváláskor sírva mint a gyermek, akaratom ellen mentem vissza, mig erőt vettem magamon, az utolsó tetőről, az honnan még látszott Göttinga, még egyszer visszaneéztem, megállva, mig az örökre elválás homályában a Daguerrotyp megmaradott. De most is visszatekintek még egyszer: Gauss Braunschweighból irt volt, hogy határozzak napot és helyet Göttingán kívül, a mikor és hol még egyszer találkozunk; mindenkor pontosak, akkor is azon egy órában érkeztünk gyalog Clausthalba; az honnan reggel egy tetőig kísértem el, s egy haldoklás bucsukezével váltunk el (csak nem némán) — azon egy zászló alól kétfelé küldöttve, azzal a különbséggel, hogy ő a dicsőség templomába hatott fel, én pedig el-estem.

Regensburgigi (valamint több gyalog tett) utazásomra nézve, csak azt tartom említendőnek: hogy a sebességet kicsin kezdve, s naponként móddal nevelve, s mindennap is crescendo indulva s decrescendo érkeve, s lábomat néha pálinkával mosva, s kapezaimat megfagygyazva, s a csizma olykor megormosult bőrét (mely

miatt tovább nem mehettem volna) nem 'sirrál kenve, hanem vizzel lágyítva a lábhoz legkisebb bajom se volt.

A hajón csak azt említem, hogy a Strudelnél egyedül állottam fenn nézni a veszélyt; de a hajósoktól mérgesen nézettetvén, letérdelve lopva nézhettem — s még egy van mindjárt említettő; Passauba kiszállva, két bajam volt: mindenikben ártatlan támadtattva meg, tiztől vétettve körül, s kevéssel azután Schildwachtól puskával döföttetve meg minden gondatlanságom mellett a tiszta és csendes lelken álló bátorság megszabadított, mint több esetekben azután is. De nagyobb ellenség jött mosolyogva: egy 15 éves ártatlan, szép lyánkát a hajón ostromoltak, s én védangyala lettem; ment szegény Bécsbe szolgálni, a szeplőtelen tisztaság olyan mocskok árjába, mellyekre nincs pecsét kivevő, felnyitottam előtte az erény mennyt s a vétek poklát, s mindenként megvehetlen erősséget akartam csinálni egy szellő után hajló virágból. --- Bécsbe érkeve, jobbnak láttam atyai tanácsosal válni el, meggondolva, hogy a szüzhő is a nap mosolyára sárrá lesz, s ötöt se tarthatva meg, magam veszhetek el.

Bécsben mulatva vagy 2 holnapig, mindent kérdeztem, hogy nincs-e pénzre szüksége? mindenemet odaadtam, senki se adta meg, s egy Rácز kereskedő hajóján reggeltől estig hűségesen hajtva, napszámmal jöttem le.

Pesten stilléttel vigyázatlanul járva, a térdemen alul oly sebet kaptam, hogy a lábomat akarták elvágni — pénzem elfogyott, orvosságot se adtak; a Veres ökörnél feküdtem: mind addig a szerencsétlenség felébresztvén a léleknek a test romjai felettsége érzését, olyan kedvem volt, hogy a szállók mulattságra jöttek hozzám, de ekkor egyedül hagyatva, könnyes szemekkel emelkedtem a pusztáról kimondhatlan érzéssel a véghetlenbe, a számtalan napok feneketlen tengere kutfojéhez! — s azon órában érkezett a segítség — meggyógyultam, s B. Kemény Simontól utánom küldött szekérrel lejöttem.

Mind eddig még a szebb napot ígérő reggel volt, mely tüzzel és jéggel terhes nehéz időkkel váltott égető napok után végi tartó boruval esett, a mostani havazásig.

Itt nevelő lettem: de csak hamar nagyobb sebbe estem; így ejt el az ütközet első lövése — így veti le egy véletlen nyíl

a fenn evező sasat —; mikor igen elhittem volt magamat fegyverjáratlan erőmmel, barátimtól reá vétettve egy bálba mentem; s ott egy kölcsönös sympathia, akkori fántáziámat, mely egy puszta vászonra is kerubimot festett volna, úgy felgyújtotta, hogy minden fellegváraim elégték, s a szív foglalta el az okosság királyi székét, s annak elhíve mindent, megházosodtam; s kis jószágomban gazda lettem 3 évig —; kertembe patak-vitel, viz-esés, erdő, kunyhó, oltó oskolák, plántálás, sok évet elvevő kertészi szenvedelembe vittek.

Meghalván az ide való Mathesist s Physicát tanító Professor, az akkori G. e. G. Teleki urak, s a híres (volt Mathesis Professor.) Doctor Pataki tanácsokra s közbenjárásukra Professor lettem. — [Ismét egy kis adalék az idézett kéztől. „Három évi gazdaskodásában különösen a kertek regényes rendezésében s a gyümölcsfák szenvedélyes tenyésztésében volt kitünő, de az életnek esen aesthetikai oldalai sem lévén magasan lengő szellemének elég élvezet nyújtók — örömmel fogadta a mathesisnek M.-Vásárhelyt ürességbe jött tanszékére való meghívást, a mi meglevő eredeti adat szerint 1804-ben febr. 4-én történt.“] — De a parallelák megmutatására tett próbámmal nem lévén megelégedve, s sok idők után, noha talán a lehetőség határáig nyomozva, se nyugván még a Mathesisi tüzem meglankadott, s ez vitt a Poézisre. De kijöven az V. Szomorú Játék, és a Párisi Per, láttam több itéletekből; hogy reám illik Si paulum a Summo decessit, vergit ad imum. Döbrentei is nem tudva, szemtől-szembe gyalázott s én toldottam; azonban a szegénység, idő s csendesség hiánya, s egyéb nem mondható kedvetlen állásom, egy sötét órámban arra vittek, hogy több tragoediáimat s még egyebeket elégettem [„1836 körül“], ma is meg van a hamva: még nem is voltak kitisztálva, s láttam, hogy időm teljességgel nincs, s ha el nem égetem, az igaz társamhoz a Mathesishez leszek a szeretőért hűségtelen —, azt is gondolván, hogy akármikor lejéjdené időm, könnyen mást irnék; mert akkor úgy voltam, hogy ha szabad lettem volna, s nem nyomattva le a szegénységtől, csaknem minden holuapban egy Drámát irtam volna, prozába, s azon módon még ki tisztálatlanul. Mint megcsalódik, a ki azt hiszi Caniculában, hogy mind olyan meleg lesz Xberbe is — így jár a szerelemből házassuló is.

Elhagyva a Poézist, csaknem ország fazakasa lettem: a tűz czélszerinti használási módjai vizsgálata, mindannak, a ki kért, szolgálva, sok időmet vette, s veszi el máig is; sikerét ha élek, kiadandó munkám megmutatandja.

Első feleségem [Kolozsvári Benkő Susánna], rendkívüli talantomu fiunknak (kitől van a deák munkám első darabja végéni Appendix, a maga nemében egyetlen, Gausstól rendkívül megdicsért, csak igaz mathematicustól értett munka) az Ingenieur Academiába lett felmente után, bujában megháborodott —; négy évig iszonyu a mit szenvedtem, s az éjjeli éneklések miatt elveszett álmomat csak az örök álommal találom meg.

Második feleségem [M.-Vásárhelyi Nagy Therézia] is beteges volt, s egy neveletlen fiut hagyott maga után — s már a 3-dik házasságom a koporsó, nem ok nélkül bizván az ősz hajak sámsoni erejükben, a meggyengült ellenségen könnyült győzelemmel; még az ifju is többet tehetne, ha észre tudná venni, hogy bűbáj körében van, s hogy szárnya a gyertyalánggra sodródó esti lepke módjára el ne per'selődjék, másokoz közelednék, de csak annyira, hogy a két bűbáj egymás erejét elvegye — azonban a czélra intézett munkásság védangyalát állítva a kísértetek légiói ellen örnek minden vár-nyílásra.

Mindenik feleségemtől egy lyánkám megholt: akkor erősen fájt, most örvendek, hogy a sáros földtől meg nem mocskolva tisztább úton vitettek tovább. — De egy szomoru vallomást kell tennem: úgy gondolkodván, hogy csak annyi gyermek atyjának van lenni jogom, a hányat felnevelhetek, s nem szabad néhány édes pillanatot nyomorultak végetlen soraival fizettetni; s szerencsétlen körülményeim közt olyan melancholiai húrozatra esvén, hogy a szülöttet könnyel kereszteltem, s a holtnak tömlöczből szabadulásán örvendettem —; még most is álmatlan éjjeimben néha, azoknak, kik általam lebettek volna s nem lettek, minden maradákaik számtalan népe, a lehetőség országából tündököelve repeső angyali sereg, hálákat adva mint egy Istennek, a ki a mindenható Természet Légyen! szavának ellene szegzetten Ne Légyen!-t mondott, s nem lett —. De a mint minden öröm, úgy ez az áldozat is sokba kerül.

Ily állásban munkálkodásomban különösen akadályoztak máig is

1-ben Olyan halálos seb, melynek békötését nem rejthetem el, de a nap színe előtt fel nem fedhetem.

2-dszor. Már régi álmatlanságom miatt későn kelve, dolgozó kevés időmet, ritka nap, a mikor el nem veszik: nem panaszlom, a mikor segíthetek, sőt sokáig fáj, mikor kérést kell megtagadnom; s általában legnagyobb szenvedésem a sok nyomor látása segíthetés nélkül; de kétszeresen vénülök, mikor minden ok nélkül olyannak kell adnom kevés időmet, s kinek igen sok van, s a másénak, mivel nem fogható pénz, semmi becsét nem ad.

3-szor. Előbb ha valaki nálam lenni vélte jószágát, de kétsége volt; magam mutatva meg leveleimet, hoztam világosságra: végre megrontó per sok kedvetlenséget okozott s éveimet vette el.

4-szer. Akkora szegénység nyomott, midőn a legrosszabb pénz' idején négy száz rosz bánkó Magyar forint fizetéssel kellett nehéz házat tartani; hogy ha B. Kemény Simon nem lett volna, semmivé kellett volna lennem. Gazdag ugyan soha se lehettem volna, annyi szegényt tudva; mint egy darab só meg nem maradhatna egy édes vizű tengerben.

5-szer. Nem fekvő beteg, de mindég beteges voltam ezen okokból.

Együtt indulva fel B. Kemény Simonnal, betegség miatt maradtam el; ugyanis Zilahon valami változásom esvén, hánytatót adtak; s estve egy jó öreg asszony szép szöllővel kínált; és én a theologiai systema kiterjedt eltanulása után, azt feleltem, hogy nem tudom, nem árt-e hánytatóra; s az asszony is csak annyit tudva erősítvén, hogy még megfrissíti a belső részeket, ettem — semmi remény nem volt hozzám — s csak holtági gyomorgyengeséggel maradtam meg. — Így félévvel maradtam el B. Kemény Simontól: felmenet egy oláh kuptát vittem, a ki is Saxoniában meglátván 3 szegű kalap, kaput, strimfi, papucesal a sertés-pásztort, egyik kezében pálczával, könyvvel a másikban, így kiáltott fel: Váj futtutz mortzi luj! un professor lá Pores.

A másik gyengeségemet őszi véletlen hideg havas esőben könnyen öltözve úton lett által fázás és ázás okozta, mely miatt főnáthán kívül sok bajam volt a köhögéssel.

Ennek felette még ifjan elől ormos nyergen rázó lovan, társaságban, hegyen völgyen nyargalva, fattyu sérvést kaptam.

Fennebbi okból a szemem is gyenge volt, mindazonáltal sok hadi, de időt vevő mesterséggel a gyenge várat is mind eddig oltalmaztam, midőn már a feladás zászlója emelkedik.

6-szor. Több meg nem írható okokból sok gonddal élek napról-napra, s csak az az egy csendességem van, hogy feleségem nincsen.

Mit lehessen tehát várni ily állásban, láthatni; valamint azt is, a miket kiadtam is, mennyivel különben jöhettek volna ki kedvező körülményekben — s mennyi maradott el.

[Végezzék bé az autobiographiát idézett kezesünk következő sorai: „Érdekes a halála előtt egy évvel 1855-ben irt „Jelentése,” melyben búcsut veszen a földtől.

„Anyanyelvén kívül birta a latin, görög, angol, francia, német és oláh (rumén) nyelveket. Még késő vénségében is tudott Homerből vagy Shakespearból lapokat szavalni el könyv nélkül, a mi rendkívüli emlékeréjére mutatott. „A végig ifju lélek mellett testi erejében megtörödvén B. a hivatal fáradalmi után megpihenést eszközlött az 1851-ben nyert nyugalmazással. Munkás lelke azután sem szünt meg a tan mezejét tovább művelni, míg a kérlelhetetlen halál 1856-ban félbe szakítá földi élete pályáját, felsőbb körre méltatva azon lelket, kinek a legnagyobb mellett a legjobb szív volt sajátja.“]

Erre a mélyen jellemző vonásra későbbre visszatérek, és akkor észrevétlenül kísérem. De addig hallgassunk ki még egy tanut, még pedig az autobiographus nagyobbik fiát, a mérnökkapitány Bolyai Jánost, a ki nemzettségét tárgyaló genealogiai és apját illető pszichológiai jegyzeteit, mint hozzávethetni, 1847 körül vetette papírra. Én csak az utóbbiakat idézem. A bennök felöltő stylaris és moralis balságokat magyarázza némiképp Bolyai F. egyik jeles tanártársának az az észrevétele, hogy „ezen csudaszülött fiu idvezült atyja iránt, csupa mathematicai rivalitásból, halála órájáig meg nem szünt példátlan irigységgel és háládatlansággal viseltetni“ — Halljuk már a jegyzeteket:

„— Egy Bolyai Nagy Friedrich ellen menvén háboruba s egy csomó porosz katonától körül vétetvén, semmiképp meg

nem akarta magát adni a nagy csoportnak, míg végre össze nem vagdaltatott; mely tulságos vakmerő bátorságból is a Bolyaiaknak jó adag jutott. Tudnék nagyatyám, atyám, s magamról is számos példát előhozni. Például kemény télben éjjel oly erdőn által, hol sok farkas jár, bár kardosan is, egyedül útnazni, mint nagyatyám tett, meglehetősen merészség. Atyám német-honban a pipát a száájából kivevő katonaórt melybe ragadván a falhoz vágta; Passauban egy kávéházban, hol tán tilos volt pipázni, hihetőleg német Burschilag a világot számba nem vevőleg, *n o n c u r a m u s* módra, vállain nyugvó nagy lombos hajával s égő két szemével ott ülve pipázzván, s zúgolódó morgolódó magukat megsértettektől körül-vétetvén, hogy kivessék: hirtelen a ház közepébe ugrott, s sarkán mint a pereszlén megfordulva, s srófosan tekert butykós végű botját, — milylyel némethonban divatos járnai, — feje fölött bámulatos ügyességgel megforgatván, csavarván, s tösténti halált hirdetvén annak, ki — magyar nemesi s Burschi — testét illetni merészelné; az egész sokaságot oly rémülésbe ejtette, s tiszteletet ébresztett, hogy szépen elvonulva, ki-ki helyére takarodott. De mindezek inkább nemes bátorság jelei, de a miket én tettem: éppen túlzott ambícióból eredett esztelenségnek nyilvánítom; például egy vártéren valami hivatalos vagy szolgálati dolgom, vagy foglalatosságom lévén, csakhamar észre-vettem, hogy a golyóbisok füttyölnek fülem mellett. . . . . *).“

A Bolyaiak szaporák nem voltak, csak keveset, egyetkettőt költve, mint az orosz lány; lyán ritka volt.

Már szeretném az atyámnak s magamnak, mint — minden ostoba dicsekvés, önhittség s az utálatos alacson alszerénység nélküli hideg őszinteséget s igazságot, vagyis önérzet kifejezését dicsekvésnek s önhittségnek tartó hasonló ostobaság nélkül szólva, rendkívül kitűnő szellemű s jellemű s e földön kivált — atyám után — én, egyetlen nemű vagy maguk nemükben egyetlen . . . legnagyobbszerű epochát csináló új időszakot kezdő s a mennyország kapuját megnyitó embereknek életét néhány vonallal röviden leírni; nem azért, mintha a tökélyes tanra s a közjóra nézve lényeges és érdekes volna egyének s nemzetek, sőt az emberi nem-

*) Itt egy levél az eredeti jegyzetből elveszett.

nek is történetét, életét, iskolai közértelemben közleni az emberiséggel; hanem mivel mi, ha valaki, ideig, míg az emberiség belé kap, jó az általam kijelelt jó útba, bizonyára és valóban leginkább megérdemljük, hogy körülményeink is némileg ismerlessenek; mert atyám szerint azután s egyéb arányt a nagy hajókat vivő tengerben sem kérdés, ez amaz csep viz melyik völgyből jött, s legfőlebb az lehetne kérdés, ugyanazon egy ember mi jót gondolt s csinált öszvesen; de a végén azt is szükségtelen lesz tudni, az egész emberiség lévén szerző; nóha csakugyan e földön a tannak határa lévén, szép s nem érdektelen annak tetemes részeit, mint egy-egy embertől jövöket, kijelelni.

Atyám született Bolyában 1775-ben Február [4]-kén, tehát télben, mint én is, ép testtel és lélekkel, jeléül annak, hogy a nőszés a mi éghajlatunk alatt, Május és Juniusban esik legezélszerűbben. Nagyon szép gyermeknek mondják. Hat éves korában a nagy-enyedi reformatum collegiumba beadatott a Philadelphia kamarába, hol az azután híres kolosvári papok két Herepei voltak tanítója s hóhérai. [Itt már fönnebb elmondott adomát olvasunk]. Egykor a Herepei próbálgatására töstént egy logaritmusi táblai laponi számok megtanulásához fogott, s könnyedén ezélt ért. Máskor lóháton menve Tizen-négy! darab számjeggyel jegyezett számból a radix quadratát fejében vagy képzelődve kivonta, s még nagyobb számot kért; Isten tudja, meddig elgyőzte volna.

Grammatista, tehát kilencz éves korában rendszeren, játék közben is, folyólag latin versekben beszéllett, s a tanítója a három classissal előtte lévő poeták verseit neki adta megigazítás végett. El is jártatták a collegium minden kamaráiban, hogy mivel a kicsi Bolyai Farkasnál a szellemi tehetségnek oly jeles nyomai — latinul insignia stamina virtutum — mutatkoznak, az idős deákok is méltóztassák társaságukra. Egykor mint esodát egy gróf Bethlenhez vivén ebédre, s a gróf megakarván kísérteni verscsináló tehetségét, egyszersmind zavarba szándékozván az általa hozni, következő tárgyat, themát adta föl: „a szomszédod el... otta magát, csinálj rá vagy róla latin verset“; mire a kicsi Bolyai minden tünődés nélkül töstént elkezdette: „Dum crepitus ventris canerent: tunc nascitur ille;“ s még tovább kívánván folytatni s

faggatni, nyakgatni a gróf, s egy más olasz szomszéd által eret kívánván vágatni azon . . . on, a kicsi Bolyai legottan hozzá adta: „Hic Italus venas, quas aperiret, habet,“ illetésképen jól és ügyesen kikerekítvén, idomítván, bezárván a Dystichont [sic].

Minden az ördög, — hogy úgy mondjam — divatos iskolai tanokat jáczodva úgy magáévá tette, mint a gondolat. Annyira nem volt játékos, hogy meg kellett verni, hogy jáczodni menjen. Egy vacation hat hét alatt Nemegyei proféssortól úgy megtanult hellenül, hogy Homerusnak mestere lett, értve, resolválva, s a talpa alá téve, könyv nélkül elmondotta, miről az öreg Nemegyei még mind elragadtatva emlékezett s beszéllett. A héber nyelvben is sokra ment volt. Az újabb európai nyelvek közül pedig teljes hatalmában van minden finomságai, árnyékataival a magyar, latin, német, frank, angol, olasz s az oláh annyira, hogy maga az oláh azt erősíti, hogy úgy tud olá hul, mint egy oláh. Más nyelvekben is jártas. A theologiában oly mester volt, hogy az abban híres kolozvári professor Szilágyi azt állította, hogy helyette töstént beülhet tanítani a cathedrába. De akkor, az által elragadtatván s tapasztalatlan, jó útmutató, vezető nélkül szükölködő növendék oly szerencsétlen rosz útra ficzamadott, hogy a fanatismus veszélyes örvényénél buzgolkodott, és semmivé vált volna, míg egykor egy szerencsés pillanatban magába szállván, s fontolóra, apróra véve kezdvén vizsgálni a biblia helyeit, s ábrándjiból fölébredvén, rezzenvén, irányja megfordult s szinte az ellenkező örvénybe esett, s semmit sem hitt, mikor mint mondja, magát rendkívül szerencsétlennék, s mintegy égből leasettnék s a kétségbeeséssel küzködőnek érezte; míg végre az okosság, értebbség által közeledett a helyes közép úthoz.

A rajzolásban is oly hajlamot s előmenetelt nyilvánított, hogy Kolozsvárt a rajz-Professor rendkívül meg volt elégedve. A zenészethez is sok hajlama s érzete van, csak nagy korában kezdvén hegedülni tanulni, persze fáradhatlan ügyekezett mellett is hős- vagy virtuozzá nem lehetett.

Általján sok jó izléssel, finomsággal, esinnal bir, bár nem is mindenben. Irja is maga is, hogy szinte minden muzsákkal polygamiában élt. Képzeldő s költészi rendkívüli termékeny tehetségét nem csak több számos gondolat s érzetteljes szindara-

bokkal s számtalan alkalmi költészetekkel, gyakran versezettekkel is bebizonyította, hanem az által is, hogy tulajdonképpen szinte minden beszédje közéletben, társalgásban is, mind költészi stylussal foly, s omlik az elmésség, éléz azaz Witz, s nem ritkán az — a rövid látásuak által nem is értett — sarkaschtisch vagy mérgesen szűrő, vagdalozó gondolat belőle. S kimerithetlen, fogyhatlan elméssége, s különös finom modora által — nóha másfelől senki sarkastischabb durva sem tud nálánál lenni — oly mulatóságos s csaknem mindenütt, hol irigység vagy megsértett hiuság nem furja be magát, oly kedvelt társaságu s mindenféle emberrel úgy tud bánni, hogy maguk a hiu ifjak megvallják, hogy az öreg Bolyai az uriasszonyok vagy dámák körül is úgy tud járni, hogy sokszor egész sornak teszi a szépet, pillangó módra egyiktől másikhoz repdesve, különbnél különb elmés gondolatokkal elragadva, bolondítva őket, s gyors visszatérésre várakoztatva, s egyzsersmind egész sereg udvarló ifjat, kik eléltén csak unalmason, szellemmeddően ásítognak, s kinyujtott lábaikkal a dámák körül resten hátra eresztett derekkal ásítognak, könnyüszerüleg kihányva a nyeregből. Szolgálatra mindenkinek, kire nem haragutt meg, oly kész, s úgy kerüli a megsértést, hogy ez előtt az ingét is oda adta ha kérték, s akár hányszor megbántva, bár is erősen érezte, oly ép s erős lélekkel birt, hogy számba nem vette, meg nem boszulta, s a rálőtt nyílak, mint a falról a borsó, lepattantak. S az pedig nyilván üti ki magát, hogy fősvénység van benne nagy mértékben, és hogy adakozása részint magán erőt vétel, részint megtagadás kerülése, részint példaadásból — hogy tudni illik ő is a gazdagabbaktól annál többet kapjon — erednek. Ellenben jaj annak, kitől ő magát megbántottnak tartja, s kitől ő nem fél, vagy nem vár; indulatosabb, fáradhatatlanabb s kitaróbb üldöző nincs. Rengetegül érzi kolossalis tehetségeit, s mind nagyobbra vágyik, s azon szerencsétlen hiusági gyengeséggel s oly nagy tehetséghez nem illő elfogultsággal bír, hogy a legkisebb ellenmondás vagy hibáztatás által valamely állításának már megsértődik, dictatorice akarván imponálni mint Napoleon, vagy csalhatatlanul látszani, mint a római pápa. Pedig bizony, minden jeles és sok remek nyomok, gondolatok mellett gyakran erősen elhajtja a sulykot, s helytelenséget állít s véd az utolsó csepp vérig.

A fejjérnépekkeli közvetlen érintkezéstől magát tudta óvni, bár is sokat forgott közöttük, — mi a legnagyobb mesterség férj-füi erővel bírónak, — s éppen azért maig is szerelmesebb finom módon, mint a husz éves ifjak, s azért bírja magát testileg szellemileg oly jól, épen s erőben.

Legnagyobb becese pedig a világra nézve, bár is eddigelé csak általam használva, áll a mathesis és philosophiai munkáiban. Ugyanis a mathesis tanulása az ő ifjúságában még rosszabb lábon állván mint most, csak egy kevés legfölszinesebb eszmékkal a számtan-, laptan-, solidometria-, trigonometria planából látva el, vagy állítva ki, Göttingában önjerején kezdett sétálva gondolkozni az űrtan s számtan elemeji alapításán, és mint maga irta minden álszerénysége mellett, — mert csakis álszerénység az övé, — csakhamar jobban állott benne, mint a már akkor a fölsőbb régiókban Kolossus Gauss, és érezhetőleg közelített a helyes úthoz, s Euklidtól fogva legnevezetesebb epochát csinálta az elemek előadásában, melyek az újabb időben három magyar s egy latin munkában [Az Arithmetica Eleje. 1830. — Az Arithmetikának, Geometriának és Physikának Eleje. — Arithm. Elejének javított kiadása. 1843. — Tentamen Juventutem studiosam in elementa Matheseos purae . . . introducendi, 2 köt. 1832—3] czimek alatt meg is jelentek. Ugyanakkor Göttingai speculatiói egyik legfőbb tárgyává tette az Euklidi XI. Axioma megbizonyítását, de az egyes tárgyakról a tanomban szándékozom az illő helyeken szólni.

S bár is mint philosophusnak a világ előtt semmi hírét sem hallottam, munkáiban oly derék, noha még nem egészen helyes, philosophi szellem, eszmék vannak elhintve, szórva, hogy rajtam kívül legnagyobb elméleti philosoph nevet érdemel a földön.

Élete módja, vagy életbeli esze, philosophiája részint ugyan erősen idétlen s boszús, például, mikor a székelynak a fáját akaratosan kétszer fizette ki, s azonban másfelől, törvényes dolgokban is, a hol akar, rendkívül ügyes s előre látó, úgy hogy a mennyi ügyvéd, összesen sem volna képes kiforgatni vagy rászedni.

Kemencze-mester is crszágszerte hires. Ugyanis egy bécsi fényes commissio munkálatja a fakimélő kemenczék kigondolása,

alkotása iránt kevés sikert mutatott, atyám pedig száz meg száz variatióju, mindennemű kemenczéket gondolt, s rakatott önfelügyelete, igazgatása alatt, s részint rakott maga is saját kezeivel, nagy szenvedélylyel, néha egy éjjel tán kettőt is, s azóta jöttek az országban, s úgy látszik másutt is, divatba a Bolyai-kemenczék, melyeket sokan dicsérnek, s melyektől ugyan sok jót megtagadni nem lehet: azonban a kemenczerakás neki, mint a költészet, csak egy koresoma-nemű elfoglalódás volt, melyet részint mások alkalmatlankodására vállalt, részint kétségbeesve keresett; mert mint írta nekem: ha hajdan — tudniillik a 11. Ax. tárgyában — boldogult volna: sem költészetre, sem kemenczerakásra nem adta volna magát, jobb gazda s ember lett volna.

A 11. Ax. tárgya, mint a legméltóbban és legméltóságosabban is, annyira elfoglalták s annyi hevet gerjesztettek atyámban, s annyira óhajtották vele annak tisztába hozását, hogy azt írja: hogy élete boldogságát gondolatlanul s tapasztalatlanul arra tette föl, és hogy ha kikapta volna, ha senki sem tudta volna is meg, hogy ő kapta ki, — mi igaz angyali magas, nemes tűz érzet jele és jelleme, — angyal lett volna, így pedig egész földi életére szerencsétlen, elesett, és hogy ki azt földalálná: megérne egy akkora gyémántot vagy brillántot, mint a földgömb, s több más efféle kifejezetei- s érzeteiből itt csak a következőket emelem ki:

Pomologus, kertész, erdősz, borgazda, bororvos, betegeket electrizáló, s általán doctor is olyan nagy, hogy a rendes doctrokat elhagyva, számosan is sikerrel hozzá folyamodtak. Egy szóval belőle csaknem minden kitölt volt, ha idejét, erejét, kedvét, tüzét czélszerűbben használta, sok szépet-tevés s apró szolgálatok s commissiók vállalása, s haszontalan tárgyakba elegyedés, s ok nélküli költséges erőművészkedés által nem osztotta s fecsérrelte volna el, s a főczélra irányozva, központosította volna: soha különb Poly- s Pan-histor, s általános lángész vagy universalis genius nálánál, rajtam kívül, nem volt a földön; nem vesztegetve sok semmi maschinériákra, s a mesterembereknek, mint kértek, alku nélkül, önvallomásuk s dicsekvésük szerint, bővön fizetve, jobb rendű s életmódu gazda lett volna, s mi legtöbb, a sokszor fél napot tartó elvesztegetett privata, külön magántanítás

s egyéb időfecsérlés helyett tanja tökélyesbitésén dolgozva, többet tehetett volna a közjóra. De ez ugyan hiában való beszéd, hogy mi lett volna, midőn örök változhatlan és isteni bölcs végzés, hogy minden úgy legyen, mint van. Nekem volt megtartva az isteni gondviseléstől, hogy tökélyesítsem a tant, s boldogítsam az emberi nemet, megvetvén a boldogság alapját.

Itt még csak annyit, hogy Gaussal épen azon esmerkedett meg, hogy a *11-on* gondolkozva, Gauss csakhamar észrevette esze járását, s ifjai hévvel kezét adván neki, e szép szók nyilatkoztatásával kötötte meg a barátságot: „Sie sind ein Genie: Sie sind mein Freund.“ Háltak egymás mellett a földön szalma-surgyékön a Gauss szülőinél falun; a német kolossus apja mészáros volt, ő pedig maga udvari tanácsnok s a többi sok, (majd későbbre, de ezuttal csak Bursch!)

Még egynéhány szokást és jellemvonást szabadjon közlenem egykori tanítványa, Albisi Bod Péter tudósításából:

„1. Saját házánál rendszeren növény táplálékkal élt inkább, s fűszer nélkül.“

„2. Szalmán hált“, (későbbre még éltében megkészítettet koporsójában). „Idegen háznál, ha a vendégszobában nem volt szalmazsák, igen szerény levén kérni, kirakta az ágyneműt s a deszkán hált.“

„3. Őszszel a kertjében saját kezével szedett szilvát kenyér mellett reggelizett. Egykor ott egy idegen kutyát addig türt, míg az otthonosodva, az ajtó nyílásához közel kölyközött, s a bényitóra méltatlankodólag morgott; ezen állapotában háborítani sajnálván, lemondott azon évi szilvaterméséről s veszni hagyta a fákön inkább, mintsem bántsa a bizalommal folyamodót.“

„4. Minden jövedelmét, a mint kapta, azonnal kiosztotta a hozzá folyamodóknak.“

„5. Domáldi szász jobbágysai, a mit allodiumain természetek, elkérve, magok költötték el. Egy évi bortermeése M.-Vásárhelyre vitelét rendelvén, emberei jelentették, hogy nem végezvén még a vetésüket, nagy hátramaradást okozna a vectura; azután, hogy nagyon rossz az út a mély sár miatt, azután, hogy nagy síkság miatt valamelyik marha elkárosul, végre tavasszal, hogy nincs szénájuk, s nagyon beállott a dolog-idő; mindig meg-

hagyta, hogy ily esetekben teljességgel ne vigyék be a bort, nehogy károk történjék.“

Ily okok miatt stoicusi nélkülözni tudása mellett, örökös szükségben volt.

„6. Első felesége szolgálóját gyümölcsárulni a piacra küldvén, történetből arra menve, s kérdeve a körülálló gyermekcsoporttól, miért csak nézik s nem veszik, azok panaszos hangon „nincs pénzünk“ felevén, azonnal mind kiosztotta köztök az almát.“

„7. Második feleségének leánykorában gyógyíthatatlannak hitt lábsebe levén, a mit csak otthon tudtak, a leány azt tökéltelte el magában, hogy soha férjhez nem megy, s szépségénél fogva még hajlott korában is számos kérőnek adott kosarat. Ezt történetesen fiutestvérétől, a ki tanítványa volt, megtudván, a közönségest túlhaladó ily jellem oly hódolatra gerjesztette, hogy nem nyugodott, míg végre nőül meg nem nyerte a kezét.“

Kihallgatva és elmondva a saját és mások tanúságait, hadd kockáztassam én is véleményemet emlékünk tárgya jelleméről. Méltatlanul feledett hajdani költőnk, Kisfaludi Sándor, azt írja egy helyt:

Az életnek tengerében

Két örvény van: szív és ész,

És ezeknek egyikében

A jó ember könnyen vész.

Bolyai F. ugyan egyikökbe sem vészett, de — mondhatni — bölcsőjétől koporsójáig a Scylla és Charibdis közt hanyódott, hol egyik, hol a másik sodorta el váltakozva.

Igy történt az, hogy a mindennapi élet közlekedésében tréfaival, faggatásával azokat, a kiket leginkább szeretett, vérig boszantotta, s elméssége túláradozását könyűivel szaporította a másik fél, de ő a siralmat újra jó kedvvel birta felváltatni.

Ez az ellentét mutatkozik tudományos pályáján eleitől fogva végig. Láttuk, miképp szakasztotta félbe a mathesisel való foglalkozását a theologia, a melybe való mélyedését, nem „fanatizmus“-nak, hanem inkább mysticismusnak kellene nevezni. Viszszatérve az elhagyott tudományhoz, kedvét iránta nemcsak az ész foglalkozása, hanem a barátság érzelme is, még pedig nagy

mértékben, fokozta és tüzelte. De azután is kiragadta tudományos vizsgálataiból a Melpomene és Thalia szerelme, sőt aprólékos szenvedélyek is, mint a kertészkedés, a kemenczerakás, önhajtotta szekér készítése stb. Szekerével azonban csak egy útat tett, u. m. M.-Vásárhelytől Bonyháig gr. Bethlen Ádám látogatására, a honnan aztán kényelmesebbnek vélte a gróf lovaival és szekerével vitetni vissza magát Vásárhelyre. És ő mindezen eseményeket szintoly tüzzel, szenvedélylyel üzte, mint élte szellemi nagy feladata teljesítését, melyben egyébiránt a mondottan kívül még egy más ellentét is mutatkozik, u. m. az „inductio- és deductio“-é. Hadd világosítsa a mondottat egy idézet az „Arithmetica Elejé“-ből:

„Előszó . . . az okos nevelő a természet fejlődését szermermes tisztelettel kísérje — s annak jeladására figyelmezve, gyengéd, vigyázó kezekkel közelítsen segítségére. — Mindig azokon kezdje, a mit láthat, foghat, nem generalis definitiókon, (nem grammatikán kezdődik az első szólás); s ne kinozzon idő előtt hiába hosszú soru okmutatással.

„Elég van addig, a mivel az eszet rontás nélkül lehet előre készíteni, a gyermeket az ő kedvére hasznosan foglalva el: tapasztalásból szólok — 9 esztendős gyermeket még nem mertem a numeratióra tanítani — elég egyéb van — tanuljon számlálni az ujján s fuszujkával, a mig könnyen ellát — s ugyanazokkal próbálja, hogy ha 4-hez 3-at teszen, meg 2-öt, s 5-öt elveszen, hány marad? ha 2-szer teszen 3-at, hány lesz?

„Tanulhat [a gyermek] jól folyvást olvasni, (a szókat nem szaggatva meg), — tzirkalommal s linéával 3-szöget, 4 s több mindenféle szöget írni; egyközüt vonni; egyaránt állót emelni, botsátani; bizonyos számu egyenlő részekre osztani az egyenes linéát . . . az egyközü 4-szögü átlója által lett két 3-szöget miképpen kelljen fordítani, hogy elfedjék egymást, s mellyik színe mellyikre esik; az egy magasságu és talpu 3 (vagy egyközü 4) szögeket s több a félét, miképpen lehet kirakni egyiket a másikból; hogy esmérje meg ezen egyenlőségnek az imintitől való különbözését — s minekutánna sok egymást elfedhető formákat látott, meg kell mutatni a kifordított keztyüt, mely soha arra a kézre, a mellyen volt, réa nem illik, holott a formák egyenlők — a jobbra és balra menő srófokat, s több efélét.

„Tanúlhat scálát (kis mérték) is tsinálni, s egy 3-szöget kitsibe leterni, többet is egymás után, (még a mezőről is).

„Sok ollyasnak nevét a Geometriában könnyen (minden romlás nélkül), megtanúlja a gyermek (tsak nem Definitióval).

„Még a lapból is ki lehet azután menni: s a lapokaak az egyenes linéával s egymáshoz való állásokat jól kitsinálva, műto-gatni; s papirosból geometriai testeket tsináltatni velek; későbbben a szabad kézzel való rajzolásba is gyakorolni kell. Egy kis musikát tanulni mindennek jó, többet tsak annak kell, a ki reá született — fő dolog azt nézni ki, ki mire való.

„Ezen kívül vethet kisi téglákat, s abból épithet; melyet tehát a falakat földből tömve is, s a kis épületet eléghetetlen Habáni módon fedheti; s kis kertet is mivelhet.

„Esmertetni kell mind ezek után valamennyire a természettel is: de mind mutatva; hogy ő maga vezetődjék az egyesről a közönségesre; nem pedig azon kezdve: Mik a testek közönséges tulajdonságai? Tekintettel kell lenni erre az aranykorra — ez a kis életek van az ő ártatlanságok paraditsomában — nem kell őket igen hamar a tudás fájához vinni. —

„Minden ollyasnál pedig meg kell értetni, hogy annak az okát ezután tanulják meg: hogy ők magok kérdezzék ottan-ottan, s mikor lehet kielégittetve, a többivel továbbra igazittassanak.

„Mindenek felett játszodjék és nőjjön a gyermek: a szünetlen való tanítás elnyomja a növés erejét, s az eszet, mint az országút, ollyan meddővé teszi — egy maga idejébe esett mag, a késő vénségig terem — az egymásra tett vetésből semmi se lessz — az egyszerre sokféle tanítás pedig kis szajkót tsinál, melyből embert formálni többé bajos.“

Tekintsük meg, már miképp felel meg ezeknek a józan módszer helyeselte igazságoknak és üdvös intéseknek a könyv szerkezete?

Az előbbieket után nyomban — még pedig az „Előszóban“ — „Az Arithmetikai Ön-Igazságok (Axiomata)“ következnek, u. m.:

„I. Az idő szakadatlan mennyiség“; — jegyezzük meg, hogy későbbre fogjuk értelmezve látni, — „de mind csak részetlen, a mi belőle van, s mind más-más van; és akármely s mindenik által is a jövődöre s elmúltra egyenlőül választatik el.

„Jegyzés. Az Ūrnek minden részei vannak mindenkor. Csak arról van szó, a lélek hogy látta szükségesképpen . . .

„II. Akármir bir az Időnek akármely részetlen pontjában, akárminek vagy az Igenjével, vagy a Nemjével; de mind az Igenjével, mind a Nemjével nem bir egyszersmind, azaz egy részetlen időpontban.

„III. Ha A és B által tétetnék az Igenje és Nemje is valaminek egyszersmind, és A van: B nincs.

„IV. Minden dolog az, a mi, és magához egyenlő; és ha A és B egyenlők, akármely egyenlő C és D munkákkal párosítatnak: A -nak mindenik C -vel való származatjához van B -nek D -vel való egyenlő származatja.“

Ez mind igaz, hanem csak azt kell reá mondani, hogy „nunc non erat his locus.“ Lépünk a tulajdonképpi tankönyv kezdetére:

„§. 1. Az Igazság szomja miatt az És végnélkül terjeszteni törekedvén esmérete határát, úntalan munkálódik: azok közül, a mellyeket megkülömböztet, némellyeket öszverak, másokat, a mellyeket együtt talált, külön választ; s a mellyeket maga eleibe állit, nézi; egymáshoz hasonlitja; és azokból, a mellyeket munkálódása előhozott, a mit szükségesnek sejdit, megnevezi; még pedig úgy, hogy bizonyos neven mindég ugyan azt érti, mig magát azon megnevezés határozása alól fel nem oldja.

„Legelőbb, ha A -t és B -t, csupán magát állitván mindeniket maga eleibe (minden helyjétől megválva) meg nem különböztetheti, mintha azon eggy volna: nevezi A -t egyenlőnek B -hez; s így jegyzi $A=B$. Egy kör magához és egy máshoz is egyenlő, ha a kettélőjök diameter egyenlő. Eggy tegyen Idemet, vagy olyant, vagy egyenlőt: eggyoldalú $\triangle$ nem egy, hanem egyenlő oldalú.

„§. 2. De a mellyeket nem lát is egyenlőknek, szereti elválasztani belöllek azokat, a mellyek miatt nem egyenlők; hogy a mik maradnak, egyenlők legyenek. Innen ered a tekinteti egyenlőség: hogy ha A bir valami oly a -val, s B oly b -vel, hogy $a=b$; akkor A -t a -ra nézve egyenlőnek mondja B -hez. Arany golyobis agyag golyobishoz egyenlő nem lehet; de lehet egyenlő azon helyre nézve, mellyet elfoglalni láttatnak.

Az ezüst huszas ötven réz krajezárhoz egyenlő arra nézve, a mit velek venni lehet.

„§. 3. Ha (bár csak gondolatba is) elválasztatik A -ból valami a , s még marad valami: a mondatik A részinek. Mit tégyen darabja valaminek (Lásd*), itt csak példával mutatattik meg: Órának vége s az utánninak kezdete, köz mindenikkel; de akárhány ilyen időpont, ha mind benne van is az Órába, nem darabja (portio) az Órának: több ilyen pontok foglalatiának pedig akármelyik közzülek darabja. Az időpont nem semmi; bár nincs is darabja, (s azért benne változás nem eshetik, mivel nincs benne oly különböző P és Q , hogy valami P -be egyként s Q -ba másként lehessen); de egy folyó, egy égés lobogása, vagy historiai tett egy időpontba állittatik még a vásznan.

„§. 4. Ha valamiből minden elválasztatik, ered a semmi gondolatja; (tisztos Őse a világnak, melyből a minden lett): mondatik Zéro-nak, s jegyeztetik 0 -val, mely jegyet ezifrának hívják.

„§. 5. A Rész és darab képzetéből ered a szakadatlan képzet: adhatván magát elé olyan Q , hogy akármely A és B dararokból áljon, azoknak van valamely azonegy köz része: neveztetik ez szakadatlanak (Continuum). Ilyen az Ūr (Spatium), Id (Zeit, idő lehetne Wetter) a héjj (Superficies), a linéa et.

„§. 6. Az egyenlőségből és valamely Q -nak darabjaiból ered a mennyiség képzet: találván az ész olyan Q -t, melynek ha A és B darabjait vizsgálja, talál benne egyenlőt. Innen egy szélesebb képzetet formál az ész, minden olyan q -t, a melynek vagy nincsen darabja, vagy akármely A és B darabjai olyanak, hogy A (vagy darabja) = B -hez (vagy darabjához); mennyiség-nek nevezvén: (mintha az ilyennek azon kérdésre, mennyi? csak a terjedése határa kérdeztetnék).

„Ilyen az Ūr, az Id, az egyen (recta) kör, srofflinia, a lap (planum), gömbnek (sphaera) henger-nek héjja; az ūr-pont, Idpont, a Zéro, bizonyos számu ūr (vagy id)-pont st.“

Igy folytatja B. tovább a deductiot szép renddel és bámulatos következetességgel, mi a legkonokabb evolutionista tetszését is megnyerhetné, a función, a véges és végetlen sorokon, coor-

*) Az idézet ki van feledve.

dináták tanán, a differentialis, integralis calculuson át a combinatoria analysisig, mindig elvont elméletileg, míg a 61. §-ban valóban az Arithmetica elejét kezdi meg a numeratioval és bevégi a 100. §-ban a kamatozó kamat és jövedék számításával.

Hogy miképp hozza ki a számvetési- és algebrai rokonműveleteket, arra is szolgálok egy könnyen érthető mutatvánnyal. (30. §. egy kis stylaris módosítással).

„S még egy gondolat; ha ezek“ (egy szorzat tényezői) „egyenlők: A -nak a -ra, s a -nak A -ra nézve következő megnevezést adni.

„Ha $\frac{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}{a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a} = \frac{A \cdot A \cdot A \cdot \dots \cdot A}{A \cdot A \cdot \dots \cdot A}$, s az a -k száma feljül n alól m , az A -k száma feljül N alól M , és $\frac{n-m}{N-M} = q$ -val, vagy q -hoz végnélkül közelíthető mennyiséggel¹⁾ s A is $= B$ -vel vagy B -hez végetlenül közelíthető mennyiséggel: akkor B a -nak q jelű rangjának vagy csak q rangjának (potentia exponentis q) mondatik; a pedig B -nek $\frac{1}{q}$ rangjának (radix gradus q).“

Ez hát a potentia theoriája, illetőleg értelmezése, melyből következőleg van deducálva egy számvetési szabály és symbolicája:

„§. 76. . . . I. könnyen látszik (§. 30-ból), hogy ha $\frac{a \cdot a \cdot a \cdot a}{a \cdot a} = \frac{A \cdot A \cdot A}{A \cdot A}$ akkor A , $a^{\frac{4-2}{3-2}} = a^2$ -nak és $a^{\frac{2}{\sqrt{A}}}$ -nak mondatik; de $\frac{a \cdot a \cdot a \cdot a}{a \cdot a} = a \cdot a$ s $\frac{A \cdot A \cdot A}{A \cdot A} = A$; tehát $a^2 = a \cdot a$ és $a = \sqrt[2]{a \cdot a}$.

II. Ha $\frac{a \cdot a}{a \cdot a} = \frac{1 \cdot 1 \cdot 1}{1 \cdot 1}$; $a^{\frac{2-2}{3-2}} = a^0$ -nak mondatik s mivel $\frac{1 \cdot 1 \cdot 1}{1 \cdot 1} = 1$, $a^0 = 1$ lesz és $a = \sqrt[0]{1}$, a hol látszik, hogy a helyibe akármit lehet tenni, tehát $\sqrt[0]{1}$ -nek számtalan becsei (valor) vannak, mint $\frac{0}{0}$ -nak.

III. Ha $\frac{a \cdot a}{a \cdot a \cdot a \cdot a} = \frac{A \cdot A \cdot A}{A \cdot A}$, akkor A , $a^{\frac{2-4}{3-2}}$ -nek mondatik; de $a^{\frac{2-4}{3-1}} = a^{-2}$; tehát $a^{-2} = \frac{1}{a^2} = A$ és $a = \sqrt[2]{A}$.“

¹⁾ »Tendit ad limitem q ,« B saját jelzése: $\sqrt[\quad]{q}$.

Mindezek kétségtelen igazságok, csak az a kérdés, hogy alkalmas-e felfogásukra az a ki legelsőbbé látja, hallja vagy tanulja? Az adott mutatóványok mindenestre magyarázatául szolgálnak annak a szomorító ténynek, hogy nagy eszű és tudományu férfiu soha kevesebb sikert mint B. oktatásával nem aratott és általános panasza tanítványainak, egy-kettő kivételével a volt, hogy „nem értik.“

És még szomorítóbb az, hogy ezen a bajon a „Tentamen“ sem segített.

Ugyanis, mi az a „Tentamen“? Egy bámulatos encyclopaediája — nem, hanem — codex az elméleti mathesisnek, egy tömör, szilárd épület, mely széles és biztos alapra van fektetve és a melynek minden darabja oly szorossan van egymáshoz illesztve, hogy egy téglát is belőle, elvenni vagy egyet is hozzátenni az épület biztonsága és symmetriája csökkentése nélkül nem lehet. Szóval alkalmazva megtestesült philosophiája a mathesisnek, a mely a maga nemében egyetlen egy. Megírták ugyan elegenden, kiki a maga módja szerint a mathesis elméletét, illetőleg philosophiáját, de oktató könyvekké nem váltak a rendszereik. A dolog egy adomát juttat eszembe. Az Athenaeiek két architectust hívtak meg egykor, hogy adjanak bizonyos építésre tervet. Az egyik hosszasan, részletesen előadta a gyűlés előtt miképp fogja az épületet alkotni. Társa pedig csak annyit monda: „a mit collegám oly ékesen elbeszél, én megcsinálom.“ Mondanom sem kell, hogy B. F. az utóbbi építőmester képét viseli. Tegyük hozzá, hogy az előadott tanok, theoremák és problémák között kevés van, a melyet ő ne birna inkább vagy kevésbé új oldaláról mutatni be, úgy hogy munkája a szakértő és a tudományban jártas férfiaknak is érdekes olvasmánygyal kínálkozik.

De biz' itt is teljesülve látjuk azt az oly gyakori tényt, hogy „sok a hivatalos, kevés a választott“ vagy, a nemzet-gazdaság nyelvén szólva: a kereslet jóval csekélyebb mint a kínálat, (a kelés nem felel meg az árulásnak). Olvasám feljebb a fia nyilatkozatát, mintha apja mathesisi s philosophiai munkáit csakis ő használta volna. Olvasták biz' a „Tentament“ — bár kevesen — mások is. Biztos tudomásom van, hogy korán — igen korán — elhalt két tanítványa Dr. Jakab Lajos és Ilenczfalvi Szász Pál, később-

re B. kedves barátja, N. Kőrözi tanár és „jeles lyrai költő“, továbbá Vajda Daniel, meg n.-enyedi volt tanár, azután B. Eötvös J. ministersége alatt államtitkár: Szász Károly és utoljára, de nem legalább, Gauss igenis olvasták és „használták“ a jeles művet. És ha többen nem is lettek volna, természetes magyarázatát adhatni. A mi tanítványait illeti, ha ezek legeslegnagyobb része tanáruk előadásait nem értette, hogyan érthette volna az alapul szolgáló vezér- vagy kézikönyvet?

Hiszen magunk is a Tentament, minden feljebb vázolt érdemei ellenére, czélszerű s kezdőnek való tankönyvnek nem tarthatjuk. A kész tudós pedig az ilyes könyvben kettőt keres: 1) Új fogásokat, melyek az eddig elé oldatlan problémákat megoldják, vagy a megoldás bajos és hosszadalmas eljárásait egyszerűsíték. 2) A tudomány terén e mai napig függőben maradt egy vagy több kérdés mindeneket kielégítő eldöntését. Ily ügyek: a) A negatív mennyiségeké és mekkoraságoké, melyeket a rólok irt, mondhatni könyvtár, sem hozott tisztába. Azt a követ, melyet Carnot gördített az útba, még senki sem morzsolta teljesen el. B. F. egyfelől a pozitivet és negativet az addendustól és subtrahendustól nem csak fogalmilag, de symbolice is megkülönbözteti; Dumas a negatív szám abszolút fogalmát képtelennek állítja. Az ügyet egyik sem végezte be, mert ime a tanár és akadémista König Gy., nem régebbe kiadott algebrájában néhány lapot tölt be az ellentétes mennyiségek fogalma fejtegetésére. b) Az imaginaria quantitasok elmélete Cauchy, Kerekes, Bolyai F. fejtegetései s Gauss „keresztben álló“ (transversalis) műszava után is, melylyel ő a mathesisi bogot, mint Alexander a Gordiusit, elvágott-nak vélte, ma is oldatlan. c) Annak az állításnak, mely szerint a numericus egyenletnek annyi számú gyöke van, a hányadik a fok, minden újabb bizonyítása egész a „Riemannsche Flächeig“, csak azt tanúsítja, hogy a korábbiakkal nincs teljesen megelégedve a mathematicus világ. d) A „differentiale“ igazi mivoltát sem magyarázta ki sem Newton fluxioja, sem Leibnitz véghetetlen kicsínnye, sem az Euler „semmi és még is valami“-jé, sem Lagrange derivatumai, sem a születő vagy az enyésző arány; sem a *határ* eszméje. e) Végre az egyközűek elmélete sincs mai napig is tisztába hozva. Már pedig a két rovatbeli fennforgó vagy

függő kérdésekre vár felvilágosításokat vagy éppen a vita eldöntését a tudós világ; de a Tentamen az elsőbeliekre keveset¹⁾, a másodikbeliekre semmit sem nyújt.

„Hogy ne nyujtana?“ gondolják magukban szakértő hallgatóim. „Hisz a Tentamen I. kötete 437—502 lapjain meg van vetve az alapja annak a tudománynak, a melyet most: „nem Euclidesi“, vagy „absoluta geometriá“-nak „pangeometriá“-nak sat. neveznek.“ Mindjárt felelek az ellenvetésre, csak hogy előbb egy kis világot kell vetnem az ügyre a nem szakértők kedviért.

Euclides az egyközűek elméletét arra az axiomára (postulatumra) alapította, hogy ha egy egyenes vonalra két más „egyen“t (Bolyai) állítunk, s a keletkezett két belső szögök összege 180° -nál kevesebbet tesz, az utóbbi két vonal eléggé megnyújtva egy pontban találkozik és metszi egymást.“ Ennek az állításnak teméntelen mathematicus fáradozott a megbizonyításával, úgy hogy könyvtár telnék könyveikkel s értekezéseikkel, és az ügy ma is ott áll, hogy sophisma vagy paralogismus nélkül megbizonyítani lehetetlen. Az erről való meggyőződés némely mathematicus agyában azt az ötletet keltette, hogy talán nem igaz az idézett axioma? De a kétség nem megy odáig, mintha általában hamis volna, mert tapasztalás és geometriai constructio azt bizonyítja, hogy ha a 180° -ból hiányzó szög szembetűnő avvagy csak megmérhető, a két álló vonal minden bizonnyal metszi egymást. Hiszen ha úgy nem volna, kártya tornyot sem építhetnének a gyermekek. Hanem a kérdés az, vajon ne lehetne-e a pótszög oly parányi, hogy a két álló vonal örökösen közelednének egymáshoz és még sem találkoznának. Lehet biz' az, mondák némelyek és a feltevésből két feladat keletkezett. Első, a feltevést venni alapul s az Euclides-féle geometriának azokat az állításait, melyek a paralelák elméletétől függenek, a szerint módosítani. Pl. Euclides és minden eddigi geometria szerint: „a háromszög szögei összege 180° ; se több se kevesebb; ama feltevés szerint pedig kevesebb is lehet. Megint a szerint a kör geometriai constructioval négyzeshizhető. A második feladat az, hogy sem a szóban forgó axio-

¹⁾ Én kettőt tudok. Egyik a Bezout képlet általános érvényessége bebizonyítása. A másik a sorok convergentiája critériuma, melyet későbbre Abel is feltalált. Köztudomásúvá az utóbbi hátrahagyott munkái által lett.

mát, sem a vele ellenkező feltevést megbizonyítani nem lehetvén, az egész dolgot mellőzzük s egy attól, tehát az axiómától merőben független, geometriai rendszert alkossunk, mely az Euclides-féle geometriát theoretice és practice helyettesítse és a neve a fölebbiek következtében „absoluta,“ akár nem Euclidesi geometria legyen. Van biz' ennek a követelt tudománynak több elhallgatható neve is, melyekre szerintem szintoly szüksége van, mint rosz úszónak a parafa-övre; ámbár, mint láttuk, ifjabb Bolyai az emberiséget akarta boldogítani vele.

A kettős bog megoldására ketten vállalkoztak majdnem egy időben és egymásról semmit sem tudva: az orosz Lobacsevszki és a magyar Bolyai János. L. 1826-han kezdte hirdetni a tanait, a B. munkája a „Tentamen“-hez mellékelte: Appendix. Scientiam spatii absolute veram exhibens: a veritate vel falsitate Axiomatis Euclidei (a priori haud decidenda independentem; adjuncta ad casum falsitatis quadratura Circuli geometrica“ — czim alatt.

Igy született a „pangeometria,“ miben B. Farkasnak csak annyi része van, hogy a „Tentamen“ végén „Generalis conspectus geometriae“ czim alatt philosophiai áttekintését adja az ürtannak, melyben e XI. axioma nehézségeit felhozza, de merőben legyőzhetetleneknek nem tartja és néáltalán lehető megbizonyítására bizonyos segéd axiómákkal, utat is mutat. Kilencz ilyet állít fel, Baco módjára osztályozva és nevezve, u. m. helyzeti (situs) ax. 3; mekkorasági (quantitatis) a. 4; távolsági (intervalli) a. 1; és hasonlósági a. ismét csak 1. A többit, minthogy megvallom nem értem, elhagyva, az utolsó ez: „Egy gömböt se lehet bármely másiktól megkülönböztetni más minőségénél, semmint mekkoraságánál és helyénél fogva.“¹⁾ Aztán hozzá teszi, hogy ha azokkal az axiómákkal vagy velök egy értékűekkel sem sikerülne a megbizonyítás, nincs más viszonytalan (absoluta) geometria, mint az, a mi az (idézett) „Appendix“-ben van felállítva („stabilita est“) B. F. tehát a XI. Ax. bízonyíthatlanságáról nem volt meggyőződve; már pedig csak ez a meggyőződés szolgálhat alapul az absoluta geometriának és így az az ellenvetés, hogy B. F. a pa-

¹⁾ Tent. II. p. 492. „Sphaera nulla per ullam qualitatem, praeter magnitudinem locumque ab ulla alia discerni potest.“

rallekák theoriájában valamit döntött volna, elenyészik. Az „Appendix“ a „Tentamen“-nek nem része, hanem csak hozzája kötött külön könyv.

B. F. a fia vállalatának teljes igazságot szolgáltatott e szávaiban :

„Minden lehető rendszert általánosan összefoglalván az „Appendix“ szerzője kiváló elmeéllal fogván a dologhoz, egy minden esetre függetlenül igaz geometriát szerkesztett és e munka toldalékában közzé tett.“¹⁾

Ez ellen B. Jánosnak eleinte — mint fenn közlött saját nyilatkozataiból kitetszik — semmi kifogása sem volt. De későbbre, midőn beszélgetéseik közben az apja azt találta — igazsággal — mondani, hogy Gaussnak is voltak odavágó eszméi, felfortyant az ifju s azt vette fejébe, hogy őt a prioritástól meg akarják fosztani s azzal vádolta az atyát, hogy elárulta az ő gondolatát Gaussnak. Ebből aztán botránkozató tüzes vita keletkezett köztök, mely a fiuban, még apja halálos ágyánál sem enyhülő kiolthatatlan gyűlölséggé fajult.

Térjünk más tárgyra.

És már most igénybe veszem a parlamenti szólásszabadságot és kijelentem azt a véleményemet, hogy a „Tentamen“ újra való kiadására „sufficiens ratio“ nem létezik. Könyvet akkor szoktak újra nyomtatni, mikor az előbbi kiadás példányait kereskedésben vagy raktárban nem kaphatni, úgyde a Tentamennek vannak még feles eladó példányai. Minden esetre elégséges a kereslet kielégítésére. Annál is inkább, hogy a figyelmet reá, nem maga a munka teste vagy zöme (corpus), hanem a B. János irta „Appendix“ vonta. Ugy de ezt Hoüel (olv. Hovel), a ki az eredeti példányt tőlem kapta, francziára lefordította és Párisban 1886. kiadta, minél fogva e tekintetben is kielégíthető a szükséglet. E szerint a rendezendő új kiadás valószínűen — német mesterszavakkal — „bolt-ör“ (Ladenhüter) és „takaró-papir“ (Maculatur) szerepet fogna viselni vagy legfeljebb a tetemesen leszállított áru

¹⁾ Omnia systemata nobis . . . . subjective possibilis . . . . generaliter comprehendens Appendicis Auctor, rem acumine singulari agressus, Geometriam pro omni casu absolute veram posuit; quamvis e magna mole, tantum summe necessaria in Appendice hujus tomi exhibuit. Tent. II. 480.

könyvek névsorát fogná saját becse rovására díszíteni. Azonban, minthogy az én ellenzéki felszólalásom az akadémia határozatát, szint oly valószínűen — mondhatnám bizonyosan — nem fogja megváltoztatni, szabadjon legalább arra kérnem, hogy legyen az új kiadás diplomatische hü mássa az eredetinek! Nevezetesen, ne ejtsék meg azt a csufságot hazánk nagy fia művén, a mit lelkiismeretlen zenészek tettek és tesznek egy Bach, egy Händel szerzeményeivel, midőn partitúráikat meghamisítják, vagy a mit egy Dresdai karmester csinált, a ki Weber halhatatlan operái előadásakor bizonyos hangszereket más újabb neműekkel cserélt fel; azaz, hogy ne változtassák meg a B. symbolisatióját és az ő saját jegyeit, melyek deductioinak, definitioinak és elméleteinek — és csak azok — felelnek meg, ne cseréljék fel a mai nap használni szokott szélesebb és határozatlanabb értelmű jegyekkel! Tovább nem fűzöm és csak annyit mondok, hogy véleményemet bátran merem Európa valamennyi akadémiajának és mathematicai társulatainak itélete alá vetni.

E nyilatkozatommal az ész rovata tárgyalását bevégezettnek tekintem és még csak a szívéhez, mely Bolyainak irodalmi munkáiban mutatkozik, lesz még egy néhány szóm.

A művek megjelenések sorában ezek:

- 1) Öt szomorú játék. Irta egy hazafi. Szebenben 1817.
- 2) A párisi per. Egy érzékeny játék. Öt felvonásban. M.-Vásárhelyen 1818.

3) Pope Proba-tétele az Emberről. Anglusból fordítva. Más poétákból való toldalékkal. (n. n.) M.-Vásárhelyen 1819. 8-rét.

Tudva van mai nap, hogy Bolyai F. az „Öt szomorú játék“-kal az akkori „Erdélyi Múzeum“ társulat hirdette jutalomra pályázott. De oly kevés figyelmet gerjesztett velök, hogy a bírálók komoly vizsgálatra sem méltaták, hanem egyszerűen eldobák. Szerzőjüket ez a méltatlanság nem ejté kétségbe, hanem előfizetést hirdetve, maga költségén nyomatá ki 500 példányban. Az előfizetők (nem teljes) száma — mind Erdélyből — 67 volt, kik között B. F. nevét is olvassuk, mert a hirdetés, mint maga a könyv is, névtelenül jelent meg, ámbár a szerző neve nyilt titok vala. Nem olvassuk ellenben sem a Buczy Emilét, sem a Döbrenteiét, sem növelvénye G. Gyulai Lajosét, holott emezzel egykoru főren-

dü ifjakéi diszlenek a lajstromban. A 67 előfizető összesen 160 példányt rendelt meg s azon kívül B. Kemény János 200, özv. G. Petki Jánosné 100 frtot adott a nyomtatás költsége fedezésére. A könyv megjelenése növendék koromba esvén tanuskodhatom arról, hogy olvasói egyaránt szerették és bámulták és most érettebb észszel ki kell mondanom, hogy ítéletökkel sokkal közelebb jártak az igazsághoz, sem mint akkori pályabírái és az újabb kor kritikussai. Szerintem a feldolgozott tárgyak „tragicuma“ ellen aligha Beöthy Zsolt is tehetne kifogást; a jellemek eléggé kidomborodók és következetesek, a bonyodalom érdekfeszítő és a katasztrópha természetes. Egyetlen egy kétségtelen hibája a tragoe-diáknak a metaphorák tulhalmozása, miszerint majd minden személy és minden helyzetben erősen virágos nyelven beszél. Pl. „Mohamed“-ben, Irene, a kinek a szultán megparancsolta, hogy „fényesen öltözve“ jelenjék meg vele együtt a hadserge előtt, jó reménnyel teli a következő monologot szavalja: „Jövel a te ábrázatod fényébe oh Nap! természet' szép mátkája! . . . feketén gyászolta távollétedet: meglátod virágain könnyeit; én is mint ők, az éjjel öltöztem elődbe, s én is elődbe viszem harmatomat! mosolyogj réám is; s fess újra bé a Mahomed szívébe! Mutasd meg nekem az én atyám fejr hajait (sic) is s azután vedd magadhoz szemeimről a harmatat! . . . Az éj setét ábrázatja titokkal teli hallgatott, s a midőn kérdettem; vakon a te szineidbe mártva ecsetjét, egybe nem illő képekkel töltötte bé az ürességet; némelyik olyan szép rózsaszin volt, mint a hajnal a kék habokon, de ábrázatját cziprus-koszoru szomorította, s rózsáin koporsó férgei másztak: így festett egy éjtzaka a szép Mahomed lelkébe is, de annak nincs napja, s nékem az örök-éjjebe kell szeretnem.“

E bizony magában is elég tarka s még kedvezőtlenebb világba esik, ha pl. Lady Anne monologjával (Rich. III. A. I. Sc. 2), vagy az Orléansi Szüzével (Schillernél) hasonlitjuk össze. És általában a sok kép nem egy helyt, mint itt is, gyengíti a különben nem hiányzó pathost. De szolgáljon némi mentségére B-nak, hogy metaphorái talpraesettek és oly következetesek, hogy csoportjai az allegoria terére csapnak át. Egyébaránt hibáit maga a szerző is sejtette és könyvét »Hazájának« dedicálva és nevetlenségét mentegetve imígy nyilatkozik:

„ — — 3) Én kritikát majd semmit, s Poétai munkát is keveset olvastam: azért sok hibát meg nem esmerek“ [értsük: nem veszek észre]; „s sok“ [nem „hiba“, hanem „gondolat“ sat.] a mit magaménak tartok, másé lehet; igyekeztem nem lopni, de az is megeshetik, hogy mint egy álomba[n] magáénak jön elé az embernek, a mit az előtt látott . . . — — egy szerencsére . . . kibocsátom a szelek közé tsonakomat; nincs rajta mindenem; s ha el-vész is, megnyerem azt, hogy egy álomból felszerkenve a Poézis adójáról quietantziát kapok . . . s akármint ragad is ezután egy fatytyu kívánság, meg-vetem, mint egy meg-tért ifju a rosz személy édesgetését . . . s mindent inteni fogok, a [kit a Musa szerelme ragad . . . különösen azon hiábavaló ifjak szerencsétlen legioját; kik egy leghazugabb reménység contoijára semmit se tanulnak. — — Esmerje meg minden a maga elementumát, s éljen abba. — — — A kit akarátja ellen nem ragad a Pegazus, Pindusra ne másszon: s a kit elragad ragadja meg az is a kantárt; hogy le ne vesse a déltzeg: engem-is ha le-vett, nem lévén embere, enge(d)tessék meg titkon jajgatnom!“

Mindezen tiltakozása ellenére egy évvel azután új darabja —, ezuttal nem szomorú játék, hanem dráma jelenék meg, mely az előbbiek előnyeiben és hátrányaiban osztozik s általában ki merem mondani mindnyájokról, hogy magyar földön született akármely drámai művel versenyezhetnek s a színpadon sem veszítik el hatásukat.

Nem tudom mi tette oly kedvessé és kapóssá hazánkban a Pope Essay on Man czimű didacticus költeményét, hogy három tolmácsot is kapott, holott annyi remek mű vár magyar fordítóra. Az első Bessenyei György, (a ki valami egyszerre excerptanak és paraphrasisnak mondható átdolgozatból fordithatta; mert az eredeti angollal lapról-lapra összehasonlítva is alig vagy éppen nem lelem meg bennök a megfelelő helyeket), 1772. adá ki Bécsben verses forditmányát. Utána 47 évvel láta világot a B. F. prózai fordítása „anglusból,“ a mely, mondhatni, egészen hű. Toldalékul hozzája van csatolva az eredeti veresszabást megtartó rimes versekben: „Az Örömhez,“ „A Harangról“ és „az úgynevezett Resignatio“ Schillertől. Ez után merőben felesleges volt a „Próbátétel az emberről sat.“, melyet Héczei Pál 1829. ada ki s a melynek sem hűségét sem 18 tagu hármóniátlan verseit nem dicsérhetem.

Goethe valahól ezt írja: „Mindent megfontolva úgy találom, hogy én népszónoknak születtem; de mivel az én népemnél szónokolni valót nem leltem, füstbe ment az életem.“ Hasonlóképp nyilatkozék B. F. nekem bizodalmas beszélgetésünkben: „Én bizony, barátom megvallo, hogy egész életem eldiskuráltam.“

És ezzel bevégzem a mély eszü, dús képzelődésü és ritka jó indulatu nagy férfuról vázolt emlékbészédemet.

Dr. Brassai Sámuel.

Toldalékul.

Jelentés.

A következő életre megértt csecsemő, 9-dik hónapban (1-re tíz évet számítva) megszületvén; a nyolcz X. alatt sok *x*-et irt tanár, azon felsőbb táblához, melyen az elébbin esmeretlen maradt *x*-ek megfejtetnek, örömmel menyen tanulónak.

A' dombról látszik: vissza nézve, mily kicsi fárasztott-el—; 's elé mily véghetlen mező 's kék hegyek nyilnak új életre.

Búcsuja. Isten veled a' földön-is égi széptermészet! légy mindég menedéke a' bús szívnek, a' sokaságból ki vitt sebek' fájdalmát enyhítve magányad' bájjaival —; 's vigasztald minden csüggedő gyermekeidet!

A' tavasz' fergetegeinél, mikor láthatlan kéz a' fekete fellegre villámmal ír, 's az ég a' földre dörgéssel szól: mutasd fenn a' szivárványt, 's alatt annak szineivel nyílo megöntözött mezőt —; 's hallatd estve, mikor a' hold, bús sugáiraival a' sirkereszteken 's dült kövek' mohán múlat, számtalan jajjak utáni csendben, az éjj lantossának túlvilági hangjait —, mig a' halál az új sírokat járja a' rothadás mihelyét szorgatni. —

Mikor a' nyári nap éget: mutasd az aranyallo hullamokon jöni a' tél' reményét — 's a' még éretlen gyümölcsnél ints az őszre.

'S ősszel mutasd: mily nemes ágak' gyümölcsével kedveskednek a' hajdon megsebesített csemeték —; 's mily szép gerezdek nevetnek a' szabadon nem hagyott megkötözött venikékről. —

Télben pedig mutasd a' megannyi oltárokról égre menő füsteket; hól minden gazda mint egy házi pap a' hálával szentelt évi áldást osztja az övéi között —; 's mutasd a' jövő tavasz' rügyeit. —

'S öleld-be végre az egész év' körébe gyermekeidet! 's mutasd-meg, hogy minden tél után az örök körben tavasz következik —; segítsd is a' leváló formából a' benne alakult szellemnek kiszabadulását! 's a' megnőtt szárnyakat repítsd a' fészekről felsőbb kör' tavaszára! az utolsó fájdalmat enyhítve részint azzal, hogy az anyai esicstől elválhatásra meg kell azt keseríteni — részint azon túl az örök Atyához vivő feljebbi körek véghetlen sorával —, melyen halál angyala viszen a' következő emeletbe.

Örökkévalóság' felséges útja! innen, hól a' szeretetkereső majd mind jeget, 's az igazságkereső sok kemény héjtöréssel kevés belet lel — 's a' hól valami szép van mind kívül tétetik, bé rejteni minden rútat — 's a' ritka nyílt kebel csak lö-célt mutat —; a' csalódások' 's kísértetek' éjszakáji 's számtalan jajgató 's jajgatlan csak könnyezni tudo sebek közül, azon kedvezőbb égek alá, hol mind édenibb vidékeken újabb meg újabb mennyei kútfők várják az igazság' 's szeretet' szomjával érkező útast.

Isten veled egyike a' Mu'sák' hegye' aljáni halmoknak! melyen fél-száznál többszer láttam a' földi természet' köre' irását: 's emberiség' mivelésére szentelt falaidat, a' viharok után visszatért napok és holdak' fényén, messziről köszöntse mindig a' jövő Maros! 's azon ablakok világa, melyen belől a' jövőendő virágzik, mind azoknak, kik által fenn állnak, esti illuminatioja legyen! —

Nem messze ezen a' halmon egy nemes temető van; hól a' szörnyü kicsi tudásunk 's véghetlen nem tudásunk' esméret-fája alatt, mutatják a' Newton 's Archimedi nevek, kik nyugosznak (a' szó értelmében) — Századok' 's ezredek' tisztos koporsója! ezt látogassák az ifjak: rövid a' vándor út, de belső készületet kíván, mellyel feltámasszák a' porból az óriási halottakat —; 's oly napokat esmerjenek, melyeknek világa lementök után is fenn marad — 's oly világosságot, mely a' halált, mind annak a' mit kiolthatott, hamvairól megszégyeníti —. Felhat ennek sugára az örök-zöldfa' koronájára; 's az egy-egy levelen rágódó tudósok' legiója között az ágaknak véghetlenbe hágó sorára mutat; melyen minden új étellel felsőbb ágazatra emeltetve,

biztos az örökkévalóság' útazója soha el nem fogyó tápja iránt — kivált azon halhatlanak társaságába, kik a velek esmerkedni kívánoval lelköket közlik. —

'S így kicsi helyt megútazhatni a' földnek 's időknek távjait: 's még ezen az embəri nem' feltámadt diszeivel megvilágosuló halmon, a' kicsi tudás 's véghetlen nem tudás' esmeret-fája alatt *Urániának* is egy kápolbája emelkedhetik: csak a' helyett bálványokat ne emeljen a' hiuság, 's fényen nem vakuló ifjú a' kicsinységünket értő véneket hallgassa-meg, hogy az utána következőtől meghalgattatni méltó legyen —. Ma *Horatz* az ifju leírásához tenné *Censor castigatoreque majorum*.

Pascal azt kérdőnek *ki a' legjobb tanácsadó?* *Az idő* (úgy mond): de nem az, mely zúzmarás fővel az ifjuság' bolondsága' elviselt rabszíjját foltozza — 's a' jég-csapok is nemesak templom vagy bibliothéka, több kkal tele koresma-fedélről is jöhetnek —; hanem az az idő, melynek még Májussába leérkezett a' felsőbb tavaszi ezüst-tetőkörli intés —. 'S az ily vénülés a' körét lejártt természet: midőn estve levetkezik, hogy ho-lepel 's kőd-szem-fátyol alatt pihenve új Májusra öltözzék — 'S im! az örök ifjuság' kulesa. —

Példát hagyott az ezen halmon nevedett elfelejtetlen Püspök-fia az Anyának: nézzen fel az ifju az évek' grádicán, melyen mint egy Jákob-lajtorján' a' vénség' ékes koronájával, minden fokozatrol vissza-nézve, nem maradt-é valamely hálával ados? oda hágott, a' hová angyal szállott-le, az örökkévalóság' virágát a' földi porból át-ültetni. —

De oh ifjuk! mig ezen grádicshaz érnétek, azon lév aequator alatt kell elmennetek, hol az oriást legyőzött Dávid is elesett —. Sok örömeikkel fog kínálni a' csalárd piac, contóra is; de az elrepülő pillanat holtigi adossággal hágy —; jobb a' nevedő örömet szülő elmuló fájdalom: sebesítsétek meg az as'iai vad tőkét, 's oltsátok meg europai nemes ággal, mely a' mivelt-ség egére derüljen; ezen örök-zöld fa alatt találjátok meg azt a' szépséget, mely vénülve szépül.

De mikor a' hajnal megkettőztetett czillaggal, 's az ég' kristály-vizein gyúladó ro'sa arczokkal jön — 's azt vélnétek, most nyílik az örök nappal' virága, 's most van az a' szó *Légyen*

világosság! olyan sötétség lesz, melyben akkor lesz világosság, mikor Delila, kezében a' Sámson' hajával, 's szemével annak szemé tolyatásán fehér fogakkal nevet.

Ez a' Sz. György éjtzakáján fattyu kinesre vivő boszorkány, még a' Sz. Mihály, Sz. Márton, 's téli Szentnek az okosságának elalvási éjszakáiban is megjelenik ugyan: de a' tavaszban tudja 's szereti megnyomorékítani az esztendőt,

Megfordulás a' taktika itt: csak hát pai's itt a' nyil ellen: átalán pedig hogy minden ellenség ellen erős vár őrizzen, *szűnetlen imádkozzatok!* az-az 1-ben: Elnem maradó útitársatuk legyen annak eleven érzete, hogy a' Fő Atya előtt vagytok, ki a' legbelsőbbeket is mint a' földi Atya a' külsőket, úgy látja.

2-szor. A' planéta nem tudja 's nem érzi, 's nem is nevelheti azon vonzódást, mellyel a' nap pályában tartja: a' lélek a' bel-nap' sugárán testesülve mintegy elfogva, eredeti kútfejéhez érez-vissza, 's érezvén közeledik, 's közeledvén arra a' bizalomra ragadtatik, hogy szótlan vagy szót alig találó sohajt bocsásson, köre' sugára' kimérésére világosságért, 's bétöltésére erélyért! — 's a' bizalmas fohászra le-is száll mindenik — Holt része az egésznek az, melynek útja annak szívéhez nincs. —

3-szor. Azt a' kört, melyet a' felsőbb nap mutatki, híven töltésék: ki nem csappongva; hogy a' pokoli búrján-magokkal lesbe álló ördög ürességet ne találjon. —

De hogy a' körre nézve meg ne csalódjatak, tudjatak meg; hogy a Poézis a' szerelem és halálhaz csak nem 3-dik kivételetlen adó: ugyan-is a' testi fogságból természetes a' hazarepesés, különösön azon a' fényen, melyen az ifjuság virágzik —; csak hogy ezen repesés' kéjje a' teendőket könnyen elfelejtetve, szint annyi nyomorékot csinál mint a' szerelem —; legioja az ifjaknak, kik ezen olesobb koszorú reményébe meg vetik az igaz tant; 's álmodott tündér-várból inkább készülnek a' fellegek' meg aranyzására, mint az aranynak a' méyböli kihozására —; 's az álm 's vár eltünvén, az aranyas felhők' sárjában óbrednek fel — sok milliokból van 1 híva poétának, 's a' többbitől erőszakat szenvedő musa nyomorékot szül — *Si paulum a summo discessit, vergit ad imum.*

4-szer. A' Mi Atyánkban minden kérés, fogadással feltéte-

leztetvén: mikor azt kérjük, *ne vigy a' kísértetbe*, fogadjuk, hogy messze kerüljük, 's nem maradunk a' bűbajos lángra sodródó bogárnak —. Mikor a' kenyeret kérjük, mind a' külső, mind a' belső megszerzésére részünket megtenni ígérjük, 's arra csak az áldást várjuk — 's a' megszerzettel úgy élünk, hogy elrendeltetésünknek feleljünk meg.

Így a' külső és belső *munkásság*, 's annak szerzeményével vissza élés nélküli élés az-az a' *mértékletesség*, két olyan védangyalatok lesz; melyhez csak azon úti lámpa, hogy mind külső mind belső meneteletök a' Fő Atya előtt foly, ki ne alügyék, áldottak lésztek, 's legyetek is! Isten véletek!

Én tavaszomból akkori barátim temetőjén egyedül a' halál' kertében egy idősa, melynek havas feje a' lement nap után hajlott, 's udvából bagoly húhog a' hajdon filemile-hangok közt virágozott remények koróji felett —, midőn Sz. Mihály, Sz. Márton nyaraik után, az új évi szolgák is hagynak el, 's a' földi élet' fagyó folyamán a' kerék is akadoz —, a' 8 Trója időn védett gyenge várat, kitett fehér zászlóval adom fel. 'S ámbár sok jeles tanítványaim' szép sorára nézve vissza hunyok-el: hogy betegesen 's az élet' gondjaitól 's sok más keresztetől elnyomatlan, sokfelé oszlott egyre sem elég erővel, még a' tan alaposága iránti szenvedélyért is sokaktól megfeszítette, többet nem tehettem bocsánat mindenfelől!! Adjon Isten mind jobbakat nálomnál! hogy midőn kevesünket is mind külföldről vettük, adhassunk vissza is valaha valamit! Erre segilje Isten, mind az Előljárókat! mind a' tanárokat! mind a' tanítványokat! 'S mindnyájokat áldja meg!

Testálása. Pénze soha se volt; de adhat olyant a' mije nincs már, 's drágább a' pénznél: mikor a' kevés (bár későre, de szenvedéssel megkamatolt) por vissza adatik; mindennek, a' ki elmenne, testál két órát, azon szives kéréssel, hogy akkor otthon való dolgához lásson — Ő úgy se lesz ott: ha vagy egyszer egypohárral vidámitja szívét, megláthat szakadozó fellegei közt égy volt aggat, ki a' mennyiben rossz volt, a' föld szabadult tőle meg, 's a' mennyiben jó volt, ő szabadult meg a' földtől. —

Meghagyás. A' havasi téli zöld fenyvesből lejött hason korú

nymphától át-ölelt új házas vitessék párjával szekeren az új házba, disonans consonantia nélküli házasságra: se pap az öszve esketésre, sem egyéb cérémónia, még harang se legyen; az oskola csengetyűje szollhatna, részint új diligentiára a' felsőbb oskolában tanítvánná vált tanárnak; részint a' lakodalmi vendégeknek, sovány de szívesen hagyott vacsorára; de a' vendégek hivatlan is eljönnek — 's a' leczke előtt még annak a' felső templomba keresztelésre hívó harangnak kell szollani, melyet nem az élők hanem a' halottak hallanak.

Kérettnek a' Keresztyények! hogy csak annyi jöjjön, a' hány szükséges, hogy a' házat a' lakodalmi gőz ki nem jöhetésére jó bécsinálják. — A' künn rágoknak is jó ét-vágyat! míg az ő vendégeik is meg érkeznek.

Emlék se legyen: hanem ha valaki egy pojuik almafát ültet a' ház eleibe; a' gyümölcsét szedőktől vagy róla oltóktól vegye köszönetét! azon 3 nevezetes almára emlékeztetve, melyekből az első anyánké 's a' Párisé által pokol' darabontjává lett földet, a' Newtoné, az ég csillagai társaságába emelte.

Sőt ezen ültetés is elmaradhat: elég az a' köz takaró, melyet az Anya alvó gyermekeire az égről a' földre vont fellegszálak-közt búkáló nappal sző, 's naponta hulló könnyek zölden tartanak.

Az alá jönnek rövid idő mulva a' most itt maradók is; 's együtt nyugszunk a' köz Anya kebelén, azt sem irigyelve, a' kinek tarkább darab jutott a takaróbol. —

Addig is áldja meg Isten! nem csak azokat, a' kik hozzám jók voltak, hanem mindnyájokat! mind a' múltó testben, mind és mindenek felett a' maradó lélekben! Mert a' jó lelkieméret az a' köszikla, melyen a' szélvésztes tenger' hullámjai szét-törnek: a' szerenese' legmosolygobb fényére legfeketébb felhő borulhat, 's senki se tudhatja, mikor e' csodálatos vendéglőből indulni kell, mennyi jajjal pengőben kell fizetni. —

A' csupán ezzel is drága életet a' legfőbb jószág csak szebb jövőért adhatta: a' mint ezelőttire sok mutat, ezutáni is lehet és lesz —; örök forrásból jön az örömmel 's búval osztozó könyfolyam, az életbe bé 's onnan kimenetnél viz-eséssel elevenítve az érzés kerekét; mikor a' kereszt-viz az új csemetét togasásra

öntözi, az ezelőtti életben elhervadottra hullhat a' könny-eső hiába —; 's az itt temetési sírás túl keresztelési öröm lehet — Az egy helyt jövő másutt lemenő napnak köszöntési 's búcsuⁱ harmatja —. Oh! de a' miénk mikor visszanez, elpirúlva hullatja: mert hányszor nem oltja ki a' dühös szélvész' szárnyain rohanó felhő, tűzzel 's jéggel szakadva le a' földön menedéket nem találó vándorra? Egen és földön egyetlen menedék az, ki a' tiszta szívnek a' halál' árnyékait is megvilágosítja, szebb jövő életrei kinézéssel. — Irta *Bolyai Farkas* tanár.

M. Vásárhelyt nyomatta Kali Simon 1855.